

Résumé

NOUVEAUX MATERIAUX
CONCERNANT L'ARCHEVEQUE SARGIS SARAFÉAN

P. SAHAG DJEMDJEMIAN

La vie de Sargis Saraféan avait été étudiée jadis par le P. Grigoris Kalemkiarian dans «Handēs Amsorya», se basant surtout sur les archives de la Congrégation Antoine de Constantinople, de Livourne et, en partie, de St. Lazare à Venise.

L'A. veut compléter le cadre biographique qui en résultait par l'emploi de nouveaux documents conservés dans les archives de la Propagande et encore de St. Lazare. Ces documents concernent surtout les rapports, parfois troublés, de Sargis avec les Pères Mekhitaristes de Venise, ses péripéties à travers l'Italie et à Rome, son retour à Smyrne et Constantinople, son exil décrété par le Patriarche Hakob Nalean, sa libération et son établissement à nouveau en Occident.

L'article sera suivi de la publication des documents étudiés par l'A.

ԳՐԱԿԱՆ
LITTÉRATUREԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ
ԼԵԶՈՒԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

«Գրելն իսկ մեծ է և նշանակելն սարսափելի»:
Մատենադարան, Ե. դ.

Մ Ո Ւ Տ Ք

Այս էջերը կը կազմեն Գ. Նարեկացիի Մատենադարանի մէկ ընթերցումը: Առաջին մօտեցում մը, առաջին արտադրութիւն մըն է ասիկա, որ կը փորձէ ուժալարեր բռնել, փաւեր, շերտաւորումներ հաստատել, սահմաններ դնել, որոշադրել յղումի եղբեր. ցանցարկել: Ընթերցումը կը ձգտի քանի մը հատուածներու միջեւ կապեր դնելու, զանոնք յարաբերելու, դռներու յօդումներ, շաղկապումներ և ստեղծելու զանոնք միջաբերելու, ըմբռնող միջոցը:

Դարձ մը ուրեմն զէպի այն հին, շատ հին ու արխիւային գրութիւնը, անոր ընդերքը, հոն երգող ու լուռ քաները: Ընդդարձում մը, ինչպէս արօրին խօսիլ, որ հողը փորելով կը շրջէ, կ'ընթանայ: Դարձ՝ անոր հետ: Այնուհետեւ ընթերցումը չի միտիլ աղ ընդարձակ ու անսահման զրուցիւնը ամփոփելու, կամ արտահանելու անոր հաւանական ու քաջակայ, նոյնիսկ կարելի ու բաղադրուած ճշմարտութիւնը:

Կարգալ՝ ինչ որ կը լսուի, խուլ, կը կարդայ՝կը կանչէ մեղ Մատենադարանի ընթերցումին մէջ:

Ս Ե Մ Ը

Գրքի մուտքին, այն պահուն՝ Երբ կը բացուի ան ու կ'ընդլայնի, փախն է, որ կը մտնէ: Վախ՝ անսահման դրուածքան մը առջեւ: Մատենադարանը կը խուսափի ընթերցողի սահմանափակ բացուածքէն, կը վրիպի, կը փախչի մեր ձեռքերէն, թերեւս ամէն պարագրկումէ: Կը քողարկուի որքան քաջայարտուի: Ամէն կողմէ սողեր, անընդմէջ նախադասութիւններ, բանադարձումներ ու պարբերութիւններ կը մի-

ջաժառանգ, կը բարդուին իրարու վրայ, անհունօրէն երկարող, կարծէք՝ ձգտէին միայն ու միայն խորտակելու տիրապետումի մօտէն ճիգ ու սրկում: Կարծէք՝ ձգտէին անհասկացումի, որ անշուշտ համարժէքը չէ անհասկնալիութեան: Ընթերցողի իսկական նաւարեկում՝ որուն յարացոյցն ու նախատիպը կը թուի ըլլալ հոգիի նաւարեկման ընդարձակ փոխարեւորութիւնը Ին Բանին մէջ: Մեղի կը մնայ հաւաքել ալիքներու կատարներուն մնացող, ծփացող բեկորները, այդ խողխողեալ բանականները, ի մի բերել իմաստի կարելիութիւնները, միաբանեցնել «բոս քանիս յարմարութեան», կազմելով կոտրած տապանակի մը բնորդը:

Վախ՝ նաեւ բազմաթիւ դժուարութիւններու, արդէնքներու առջեւ, որոնք պէտք է կտրել-անցնիլ, բառնալ զանոնք, ընդհանուր հարցադրութիւն մը կազմակերպելէ առաջ ու վերջ: Արդարեւ՝ խորտակման փառնդին անթակա՛յ՝ ընթերցողը պարտաւոր է երթալ որոշ ուղղութեամբ: Ընթերցողը ընթանալ է որոշ ուղղութեամբ, եւ ընդերքէ: Անորոշութեան մէջ, որ ամէն գրութեան օրինալիճակն է եւ ուր իմաստները չեն ճշդորոշուած վերին ու երկրորդ համակարգով մը, ընթերցումը պէտք է յօրինէ կարգաւորման եղանակ մը, դիմեցման կանոն մը. ինքն իրեն տայ օրէնքներ: Առանց հարցադրութեան, իրարու հետ կապուող, յարաբերող հարցերու յեռումին, առնչութեան, դրուագումին, առանց ընթերցողի ու գրութեան համընկնումի նոյնութեան մը մէջ, որ չի ժխտեր տարբերութիւնը, Նաբեկը, ինչպէս որեւէ գիրք, կը մնայ ո՛չ միայն ապաշտմէ ու անհեռանկար, դասուած մատենադրութեան ոսկեղօծ դարակներուն մէջ, այլեւ տարտամ ու մեծահնչակ ալլաղանութիւն մը, ուր արտօնուած է դտնել ամէն ինչ՝ բացի յօգաւորող ու կեցուցիչ յարաբերութենէ: Առանց հարցադրութեան՝ Մատեանը կը դառնայ իսկապէս ողբալի, անթառանգ եւ զուրկ՝ արգասաւորող բերումէ: Հարցադրութիւնն է որ գիրքը կը խլէ հայկաբանութեան լեզուադարութենէն, բանալով զայն արկածախնդրութեան ճամբուն: Արկածախնդրութիւնը ձեւ մըն է երթալու խնդրին ու խնդրանքին, վէճին ու աղերսին, այսինքն՝ երկաթաստութեան:

Վախը՝ վերջապէս, որ կը ծնի կանոնադանցումէն, ո՛չ այնքան ապաշտմէ գիրքով մը զբաղելու, այլ կտրելու, խախտելու օրէնքը՝ որ հանրայայտ գրքի մը հերոսը ներշնչօրէն կը դնէ իր հռչակաւոր յայտարարութեամբ, «պոռնկագրութեան վրայ խօսած ատեն» օր մը. «Հայերը գիրք մը ունին: Անոնց ամենադէժ, զգուշի, ամենասխալ, վատառողջ, եւ ամէնէն աւելի անբարոյական գիրքն է ան — Նաբեկը: Կ'ամբաստանեմ զայն իրրեւ ամենամեծ թշնամին հայութեան, կ'ամբաստանեմ այն թշուառականը որ անոր տողերը թքաւ: Եւ ըսել թէ որքա՛ն փառայեղ ճակատադիր մը ունեցաւ այդ թունաւորիչ հատորը:

Հայերը զայն ընդունեցին, իւրացուցին, ընդգրկեցին: Ոչ մէկ սերունդ խորհեցաւ զայն ջնջել, որովհետեւ անոր լեզուական եւ բանաստեղծական ինչ ինչ յատկութիւններէն խաբուելով ծածկուած թոյնը չնշարեց: Ընդհակառակն փոխանցեցին որդիէ որդի, արիւնէ արիւն, ու ան եկաւ մինչեւ մեզ: Թունաւորութեանք, ազգովին թունաւորութեանք: Ահա թէ ինչու պարտաւոր ենք»¹: Այսօր Նաբեկը կարգաւ, Սփիւռքի մէջ, Աղէտէն վերջ, լրատ Սուրէնին կը նշանակէ անբարոյական դառնալ, վարակուիլ անոր վատառողջութենէն, ախտէն, հալմուիլ, գրկուիլ «անկարելիի կարելիութենէն». թունաւորուիլ, թունաւորել, չչարունակել զայն այս կամ այն ձեւով, յարատեւ դարձնել պարտութիւնը ու վերածուիլ ազգային դաւաճանի:

Կարելի էր, ի հարկէ, ուրիշ բաներու կարգին, մոռնալ այս յայտարարութիւնը, զայն չափազանց պիտալելով, եւ ինքզինք ատիպուած չնկատել ընտրութիւն մը ընելու լաւին ու վատին միջեւ, բարիին ու չարին, ախտին ու առողջութեան, դեղին ու թոյնին: Նաբեկը՝ թոյն, երբ զայն գրողը, իր քառով՝ հսկողը, կը ձգտի գիրքը վերածել կենաց դեղի. «եւ արասցես լինել զեղ կենաց առ հնարս ցաւոց հոգւոց եւ մարմնոց քոց ասեղծութեան»²: Կարելի էր հետեւաբար մատենի սկզբնեցելոյ յանուն քո բարձեալ»³: Կարելի էր հետեւաբար մոռնալ Նախանջի հատուածը, եթէ այդ վէպը նկատուած չըլլար Սփիւռքի գրականութեան մէկ հիմնական գիրքը, շատերուն նորօրեայ «Աւետարան»ը: Պատահական՝ այն, որ վէպին մէջ Եկեղեցին կը կազմէ բեւեռ մը հակադրող ալլասերման ու Նենէթին. «Ոմանք ամուսնացան, շատեր ասրեցան բարեկամութիւններով, պարպուեցաւ Հայոց Եկեղեցին...»³: Անօրինութեան դէմ՝ Եկեղեցին օրէնքը, բայց պարապ, բայց լեցուն՝ թունաւորումով Մատեանի խօսքին: Մատեանի պարապը: Սակայն թունաւորող, պարտութեան մատնող խօսքին եւ կենաց դեղին միջեւ կը տարածուի նոյն խօսքը անբաժան:

Արդարեւ՝ ի՞նչ է այն խօսքը, որ կը խօսի Աստուծմէ: Ի՞նչ է անոր օրինալիճակը, անոր պարտադրած օրէնքը: Ի՞նչ կրնայ նշանակել խօսիլ Աստուծոյ մասին Աստուծոյ հետ: Հարցը աշատեղ կը վերաբերի նուազ՝ թոյնին ու հակաթոյնին, ախտին՝ խօսքի արդիւնքներուն, որքան խօսքի իսկ «էութեան»: Ի՞նչպէս է որ կը քանի ան, ի՞նչպէս կ'ընդլայնի Մատեան Ողբերգութեան մէջ, ի՞նչպէս կայ եւ որո՞նք են անոր ըլլալու կերպերը: Մօսքին երեւումը, կեր-

1. Շ. ՇԱՀՆՈՒՐ, Նախանջը առանց երգի, Փարիզ 1929, էջ 168:

2. «Ով բարձեալ, Քու արարածներուդ հոգիներուն և մարմիններուն ցաւերը լուծելու համար թող կենաց դեղ ըլլայ Քու անուետիլ սկսուած ողբերու այս մատենը», Գ, Դ:

3. Նախանջը առանց երգի, էջ 135:

Մատենանը մտածելու այս առաջադրանքը կ'ենթադրէ ի հարկէ, որ հոն առկայ է, ըսենք՝ անոր առկա ենթախօս է մտածելին, ինչ որ այլ տեղ կոչած ենք մնացութիւնը: Ինչ որ խօսքին մէջ չի դար խօսքի: Գրութիւնը մտածելը կրնայ պայթեցնողութիւն լինել կամ թերեւս անտեղի, բայց կը կրէ իր մէջ, բերումի մը պէտք, մարմինը: Մատենանը մտածելը վերացնել չէ, այլ մտնել մեր մարմնի ամէնէն թանձր խաւերուն մէջ: Այլ հարց է, նոյնքան աշխատակա՞ն, ղիկըք լիւրջը տղի-տոպթենէն, մտադրութիւնէն, պարապումը ու ամենախաղաղ լեզուադարձութենէն եկող՝ ներկայի «հոգեմտական» լեզուներէն թէ անցեալի կրօնաստիքներէն: Ի՞նչպէ՞ս «հայրենական կոթող» մը դարձնել դէպք, զայն վերադարձնել իր դէպքի յայտնութեան, վերափոխել անոր ուժական ու մտանկաւոր արեւելումը խօսքին. զայն հաղորդել, փերհամարկել մեր լեզուին, ո՛չ զայն քողարկելով, ոչ ալ սըրբազրկելով միտումով: Հաստատել, ընդհակառակն, զայն իբրեւ սըրբազան լեզու, իր ամբողջ օտարութեամբ, անդրաւելի աշխուժեամբ: Հաստատել սրբազան լեզուն՝ որպէսզի կոթանցենք լեզուն օտարութեան մէջ. մեռնենք զայն, որպէսզի ժառանգենք:

Նարեկին օտարութիւնը չի գտնուիր միայն իր զուտ լեզուական, դրաբարեան տարբերութեան մէջ, ո՛չ իսկ զայն տտքի հանած «հոգեբանութեան» մէջ, որմէ ըլլայինք եւ ենք ալ թերեւս՝ շատ հեռու: Անոր օտարութիւնը այնքան մերձաւորին օտարութիւնն է՝ որ կը դանցէ սոսկական տարածական հեռաւորութիւնը: Մատենանն անգրաւելի աշխուժիւնը կը անրի այն քաջարձակ աշխուժեան փորձառութեանէն՝ որ դիրքը կ'ընէ: Այն փորձառութեանէն՝ որ պրոնոզ խօսքը կը դարձնէ ամբողջական Գիրք: Ո՛չ մէկ տեղ, թերեւս ո՛չ մէկ այլ գրութեան մէջ, հայերէնով պրոնոզ, Գիրքի, ամենապարզ խօսքի փորձութիւնն ու իրադրութիւնը չէ ընդլայնուած այսքան յատկութեամբ ու յանդգնութեամբ որքան Մատենան Ողբերգութեան մէջ: Այլ խօսքով՝ ոչ մէկ տեղ այսքան ուժգնութեամբ չէ տարադուած Գիրքին, ինքզինք հիմնող խօսքին, օրէնքին բացակայութիւնը:

Վերհամարկել Մատենանը մեր լեզուին՝ կ'ըսէի: Ընթերցումը չի դրուիր ու մտածուիր այստեղ՝ եթէ ոչ իբրեւ թարգմանում, ուր չե՞տը պէտք է դնել ասելի փոխադրումին քան վերծանումին վրայ. աւելի ճիշտ՝ ուր վերծանումը պէտք է ակնորդէ մտածել իբրեւ փոխադրում: Հինքը, որոնց մէջ նաեւ Նարեկացին, որ «թարգմանել» կը գործածէ «խօսիլ» կամ «ըսել» իմաստներով, աւելի մօտիկ էին քարգմանութիւն յղացքի տարրորոշեան, գործարկումին, երբ մեկնողական աշխատանքը կը նկատէին արդէն լեզուէ լեզու անցում: Մեկնելը թարգմանել մըն էր, որովհետեւ մտածել մըն էր: Թարգմանումը հետեւաբար, հոս, կը վերադարձնէ նուազ Նարեկացիի անընթեռնի կամ «խրթնաբան» դրաբարին՝ քան մեր իսկ աշխարհիկ աշ-

խարհաբարին, պարզապէս՝ մեր լեզուին: Այլ բառով ըսուած՝ երբ ընթերցումը սրբազան լեզուն կը պնէ իր դէմ՝ իր մէջ, անխուսափելիօրէն կ'անցնի թարգմանումի ընդհանրացեալ հարցէն: Թարգմանելը սրբազան լեզուն մեկնողականին վերածել չէ, որքան փոխակերպել, վերածել մեր լեզուն ու մտածումը: Ընդհարձել: Թարգմանել զմեզ: Այլ լեզուի մէջ: Անոր աշխուժեան դէմ: Ընել ա՛յլ լեզուին այնքան մերձաւոր՝ բայց աշխատար փորձառութիւնը: Եւ ժառանգելը այն ատեն կը դառնայ ոչ պարզ վերատացումը կամ վերամտորոշումը եղածին, այլ ստանձնումը այս թարգմանումին, փոխադրումն ու փոխաբերումը մտածումին:

Վերջապէս ըլլալ այս թարգմանումը:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Ինչպէ՞ս նախորդ էջերուն մէջ, ասկէ անդին ալ նոյնպէս Մատենան Ողբերգութեան մեր յղումները կը տրուին գրաբարով: Բնագիրը անպանցելի է որեւէ նման աշխատանքի համար եւ կը մնայ միակ ասան: Այնտեղ է որ կարելի է հետեւել քառային ու չարահիւսական այն մասնախառնութիւններուն, որոնք կը ջնջուին թարգմանութիւններէն:

Ասիկա մեզի պիտի չարգելէ ընելու, հոս-հոն, ակնարկութիւններ այս կամ այն թարգմանութեան, երբ հարցը կը վերադարձնէ միայն վերծանումին, ճշգրիտ իմացումին, այլեւ թարգմանումին: Այլապէս թարգմանական աշխատանքներու մեր յղումները կրնան պատկերացնել թարգմանական աշխատանքին միջամտութեան չափը:

Ընթերցողը մեր էջերու տողատակին կը գտնէ արեւմտահայ աշխարհաբար թարգմանութիւնը, կատարուած Թորգոմ Եպիսկոպոսի կողմէ²⁰: Այս ընտրութիւնը կը հիմնուի միայն հաստի մատչելիութեան վրայ եւ ի հարկէ չ'ենթադրէր այլ աշխատանքին վաւերացումը: Թերիններ, հապճեպ վերածումներ կամ յայտնումներ կը վիստան այնտեղ: Ճակատադիրը՝ ամէն թարգմանութեան: Չանոնք ընդգծելը ամէն անգամ պիտի ըլլար տաղտկալի եւ անհեթեթ: Ընթերցողին կը մնայ, ի վերջոյ, թարգմանութեան ու բնագիրն ընդմէջէն ինքզինք թարգմանել:

20. Նարեկ Աղօթամատենա Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ, Զ. տպ., Երուսաղէմ, 1966:

գործարկում, ահա օրինակ մը, գրուած. «Ոմն եւ ծնունդ իւր, ոմն եւ շառաւիղը իւր, ոմն եւ բիծը իւր...» (Ձ, գ) եւ «Թագաւորն եւ սիրեցեալը իւր, արքայն եւ պատուաւորը իւր, պսակեալն եւ իշխանականը իւր...» (ԼԸ, ք)։ Ասոնք, առնուած հոս իբրեւ թեմա-նախադասութիւններ, որովհետեւ հատուածները շատ աւելի ընդարձակ են, իրարու բացարձակապէս զուգահեռ, քայքայ հակադիր շարժումներ կը պծեն։ Փոխուածը «առարկան» է միայն։

Բաղմաթիւ են այս յղումները, ակնարկութիւնները, որ Գրիգոր կ'ընէ մէկ Բանէն միւսը, շեշտը դնելով արդէն գրուածին վրայ, զայն վերլուծելով։ Երկու օրինակ բաւական է. «Արդ առ ախորիկ թշուառացեալ շնչոյս իմոյ իղձք, եւ առ քեզ դաւանութիւնք յարմարականք, որ քովանդակես թանիւ դամենայն՝ Աստուած, զոր նախնին ճառեալ եւ յերկրորդումս ցուցից»²³, եւ ԻԶ եւ ԻԷ Բաները կամրջող տողերը. «Եւ քանզի ընդ ողբաձայնիցն բանաստեղծութեանց վերընծայելոց զգրութիւն թուոցս յարմարեցի կական եւ հեծութիւն... դարձեալ սկսայց սքանա պաղատանացս խոստովանօրէն տղջականաբար զպաղտնածածուկն յայտնաբարբառ»²⁴։ Եւ վերջապէս նոյն գլուխի մէկ հատուածէն միւսը անցումը կը նշուի նախապէս. «այսպէս է պարսպան «Ընկալ քաղցրութեամբ»ին (ԺԲ, գ), որ կը մտնէ առ նախադասութեամբ. «Եւ արդ բաղում պատկառանօք ամաչեցելոց դիմաց կորացեալ, զմիջորդ աղքատ կափուցմանց երկակի շրթանցս՝ արժանափակ աղերսիւ կարկելոց՝ առ անհամարձակ լեզուիս շարժութիւն, նորոգեցից ի յերգ հառաչման պաղատանաց յեղանակութեանց...»²⁵։ Նախապատրաստումը գալիքին, անոր մէկ կարճ ներկայացումը՝ թէ՛ ԻԶ եւ թէ՛ ԻԷ Բաներու մօտքին, քայքայ նաեւ դոհաբանական հատուածէ մը վերջ՝ խոստում յաւելեալ ընդլայնումի, աւելի ուշ գրուելիք «ճառերու»։ «Հոսմունք քաղցրութեան, զոր հանդերձելոցն ճառից լուսաբանեն կերպարանաւորութիւն»²⁶։ Հասկնալի է այլեւս թէ՛ քաղմաստեղնեան դրուագներով գրութիւն կազմող գրութիւնը իսկական համակարգ մըն է, իսկական կարգ մը, հին ա-

23. «Աստուած իմ, Դուն որ խօսքով կրնաս կատարել ամէն բան, թշուառացած այս իղձերը, զորս նախորդ դրոխներուն մէջ յառաջ լսելի, եւ զորս յաջորդ գրութիւններուն մէջ եւս պիտի շարունակեմ, ընդունէ...» (ԼԴ, ա)։

24. «Նախորդ գլուխին մէջ որովհետեւ թուական դրութեամբ յօդներէ ողբական բանաստեղծութիւններ... հիմա պիտի վերսկսիմ պաղատանքի խօսքերս, զպաղտնածածուկ մեղքերս զղջողաբար եւ յայտնաբարբառ խոստովանելով» (ԻԷ, ա)։

25. «Այնքան կը պատկառում որ չեմ կրնար արեւս քարձրացնել. ուստի, որպէսզի անհամարձակ լեզուս շարժի, աղօթքը որ իրաւամբ կ'զգուած՝ կարկուած շրթունքներուս պապանձումին դէմ ազդող միջոցն է, պաղատողին հառաչանքի... հեծեմանքի երգի մը պիտի դարձնեմ» (ԺԲ, ք)։

26. «Քայքայ ասոնցմէ ասելի վայելուչ որակումներ կան տեւ Քու աստուածութեանդ նուիրելի» (Գ, ա)։

ռոմով, ուր խօսքն ու ասոր կանոնաւորումը կ'ընթանան միասին։ Որուն մասերը անդադար գիրար կը բերեն, իրարմէ կը խօսին, զըտնուելով նոյն ստեղծարարին վրայ։

Ընթերցողը արդէն նշմարեց, որ Մատնան Ողբերգութեանը գիրք մըն է, որ կը խօսի առատօրէն ինքն իրմէն։ Հոն ինքզինք «հակող» կողողը, Յիշատակարանի Գրիգորը կ'ըսէ թէ ինչ կ'ընէ, ինչպէս պիտի այլադրանէ (ԻԲ, ա), ինչպէս պիտի եղանակը փոխէ (ԻԶ, ա) երգին ու գրելիքին, առանց փոխելու «եղկութիւնն աղէտին», ինչու պիտի կրկնէ ու կրկնաբանէ։ Ան այս բոլորը գիտէ ու գրութեան ընթացքը կը ղեկավարէ բացառիկ յատկատեսութեամբ։ Եթէ Նարեկի հակողը չի հետեւիր գրելու սովորական կանոններուն, ասոր պատճառը պէտք է փնտռել գրութեան մէջ։ Մատնանի Գրիգորը նկատել «միջնադարեան», «սղէտ» գրող մը, որուն ծանօթ չըլլային գրելու օրէնքները, կը նշանակէ չկարգաւ արդէն իր կողմէ ստորագծուածը։ Եւ այնտեղ անկարելի է չնշարել գիտակցութիւնը, բացառիկ սեռնութեան, պայծառութեան հասնող, որուն շնորհիւ գրողը ոչ մէկ պահ կը կորսնցնէ խօսողութեան իրողութիւնն ու հորիզոնը։ Եւ ոչ մէկ պատճառ կայ, որ նման գիտակցութիւն չգիտնայ, թէ գրութիւնը՝ ընդլայնում է եւ պատում է զուրկ, եզակի փորձառութիւն մըն է։ Որով կարելի է ըսել, թէ ընտրութեան բաժինը թերեւս հաւասար է գրողական արարքով յայտնուող յորձանքին²⁷։

Նման երեւոյթ չ'արգելիւր, որ այդ գիտակցութիւնը ունենայ միջին խաւեր, որ երկդիմութիւն, բազմիմաստութիւն, անորոշելիութիւն մտնեն գրութեան ներս։ Ընդհակառակն։ Գրութեան արխատանքին, բանուածքին ամբողջական տիրապետում մը հեռուոր երազն է ու մօտիկ ցնորքը ամէն գրողի, որուն խտացեալ արդիւնքը որոշ, մասնակի ճանաչում է գրքի մեքենայութեան։ Այս անուն գիտակցութիւնն է որ Մատնանին կու տայ իր երկրորդ մակարդակը, անոր երկրորդ երկինքը, ըսենք։ Եղածը գիրք մըն է, որ ի յառաջագունէ կը բերէ ինքզինք իբրեւ գիրք, իբրեւ մատնան, մատնեցող գրութեան ու մատուցուած ամբողջութիւն։ Այս ինքնարեւումը, այս քերումը իբրեւ «գիտութիւն» խնդրոյ առարկայ պիտի դառնայ առաջին Բանի առաջին հատուածի ընթերցումին ընդմէջէն։

27. Եթէ տակաւին յաւելեալ «փաստ» պէտք է ըլլար, միակը ըլլալով գիրքը ինքնին աւայտեղ ի գործ գրութեան, յատկանշական է որ հոստորական ձեւերու ուսուցումը, ժամանակի քերականական ձեւաբաններու ընդմէջէն, գրելու օրէնքներու կրթանք մըն է։ Ինչ որ կրնար պարզապէս աստարել գրողական գիտակցութեան։ Հոստորական ձեւերու ուսուցման դադարն է, ըստ իս, ի միջի այլոց, որ գրականութեան մէջ փոքրագոյնութիւնը կը գտնէ իսկական անգրագիտութեամբ։ Որուն արդիւնքն է յարատեւ ու նոյն ձեւերու կրկնութիւնը։ Հասկնալի է որ հոստորութիւնը լեզուի ճանաչման ձեւ մըն է, եւ անբաւարար՝ ինքն իր մէջ։

դարձը նորին, ինչ որ միայն կարելի էր դարձնել խօսքին նորոգումն ու փոփոխումը: Ամէն Բան էր կրկնէ նախորդը, որուն կ'աւելնայ, որուն էր հիւսուի աղբ կրկնումի իսկ օրէնքով:

Մատենանի 'երկայնքին' կրկնումը էր բանի ալաղան կերպերու տակ: Բառային համահնչիւնութիւն, նոյնաբանութիւն կամ համանուն արմատներու առընթերակցում, հոմանիշներ³⁶, աւելադրութիւններ, թուարկումներ, նոյնաձեւ, նոյնակառոյց նախադասութիւններ եւ «մտքերու» մէջադարձ՝ կրկնումի ակորդներն են: Բանասիրութիւնը այս կամ այն չափով նկատած է դանոնք, առանց մասնաւոր ու հանդամանալից ուսումնասիրութեան ներթափառելու: Բացի անշուշտ Վ. Առաքելեանի հատորէն, որ այդ կերպերը կը դետեղէ «ոճի» կարուածին մէջ: Սոսկական նկարագրութիւն մը եւ կարգաւորում մը այդ կերպերուն ինքնին անհրաժեշտ, բայց նոյն ատեն անբաւարար ձեւերով մըն է: Ասիկա թող ակնարկութիւն մը չթուի արժեքաւորումին, որ դժբախտաբար կը յաջորդէ «գրական երկերու» նկարագրութեան:

Գրուած է հետեւեալը. «Սօսքի միեւնոյն ձեւերի նոյնաբանական յաջորդականութեան հետ բազմաթիւ պլուսներ որոշ անխուսափելի փոփոխութիւններով իրար նկատմամբ կրկնութիւն են, թէ ըստ բովանդակութեան, եւ թէ ըստ ձեւի: Համեմատելի օրինակ, պլուսներ ՅԱ. եւ ՀԶ, ԼԸ եւ Զ, որոնք բովանդակութեամբ եւ խօսքի չարահիւսական ձեւերով իրար նման են: Բոլոր տեսակի կրկնութիւնների բացասական արդեցութիւնը մասամբ թուլանում է, երբ հեղինակը ամենաշնչին զարդաձեւերի նոր տարբերակներով, կշռութային ձեւերի դիրքաւորման իւրայատուկ կերպերով խօսքը թարմացնում է եւ ընթերցողի համար նորոյթի ապաւորութիւն տեսողութեամբ»³⁷: Իսկ այս կրկնութիւնները իրենց բացատրութիւնը կը թուին պոսել «ժամանակի լեզուական եւ ոճական ըմբռնմամբ»: Որմէ յետոյ՝ բանասէրը չի վարանիր յանգելու ընդհանուր արժեւորումի մը, ըստ որուն Նարեկը «հանճարեղ տեւադրութիւն» մըն է³⁸: Չեմ կարծեր, որ այս արժեւորումը պատահական լեզուակացութիւն մ'ըլլայ. ամէն անգամ որ մարդիկ կը մեկնին ջմտածուած յղացքէ մը՝ անխուսափելիօրէն կը յանդին տեղ մը, որը թէ՛ տպասելի էր, թէ՛ ալ անհեթեթ:

Հարկ է այստեղ լնդգծել երկու կէտ: Նախ՝ «կրկնութեան» մասին խօսողներու գրեթէ ամբողջ քանակը խնդրոյ առարկայ չի դարձ-

36. Բառարանները եւ քերականական ձեւանարկները յաճախ հոմանիշ կը նկատեն իրենց առումով ու գործածութեամբ տարբեր բառեր, մոռնալով որ լեզուի մը մէջ բացարձակ հոմանիշներ գրեթէ չկան, այլ կան միայն մօտաւոր հոմանիշներ՝ նման, տարբեր:

37. Վ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, ԳԺ. գծ., էջ 250:

38. ԱՌԱ, էջ 251:

ներ այդ յղացքը: «Կրկնութիւն»ը ուղղակիօրէն կու գայ հետորական ձեւանարկներէն, որոնք այդ բանադարձութիւն կու տային միայն մըտածումը տօրացնելու դեր: Թելադրելով խուսափել բառային կրկնութենէ: Այս իմաստով՝ կրկնութիւնը «ոճային» կերպ մըն է: Կը հակադրուի նորութեան եւ փոփոխութեան: Ուստի «բացասական» է անտարակոյս:

Արդ՝ «կրկնութիւն» կոչուածը երբ կը ստանայ այսքան տարածուն ու խիտ գործածութիւն, ինչպէս է պարագան Նարեկին մէջ, այն ատեն կը ծնի պարտադրանքը՝ յղացքը վերատիւ մտածելու, գրքի տնտեսութեան մէջ, ուր է: Թէ Նարեկացի կը կրկնէ՝ ո'չ մէկ կատարած: Հարցը պահայն այն է՝ թէ ի՞նչ է այդ կրկնումը եւ ինչի՞ կը միտի: Բանասէրներու այն փաղանգը, որ դիրքերուն կը մօտենայ՝ պարզական գիտելիքներու իր ակնապահներով ու նախապաշարումներով, միայն իր գիտցածն է որ կը պոսէ այնտեղ, այսինքն՝ տեսարանական իր պարագաները:

Ապա՝ «կրկնութեան» բացատրութիւնը «ժամանակի լեզուական եւ ոճական ըմբռնումով» մեզի համար կը թուի անբաւարար: Թէ մեր գիրքերը մը պարունակին ժամանակին մէջ, պատմութեան երկայնքին, ո'չ մէկ առարկութիւն, պայմանաւ որ այդ գիրքերուն եւ ժամանակին յարաբերութիւնները չվերածուին զուտ կրաւորական, զուտ պատճառական վապերու, որոնք կը լուծարեն դիրքը պատմութեան մէջ, բացատրելիին իւրայատկութիւնը՝ բացատրութեան մէջ: Ի վերջոյ լեզուական եւ ոճական ըմբռնում մը, թէկուզ ժամանակի մը յատուկ, կարծած է գիրք մը (տեւադրութիւն մը, ինչո՞ւ չէ, եթէ սեւատուր, գրութիւնը մտածելու ըրանք իր ամբողջ ու լրիւ տարողութեամբ), այն ատեն պէտք է ճշդել այդ ըմբռնումին եւ ասոր կիրարկումին պաշտօնը գրքին մէջ:

Մեզի համար հարցը կը վերաբերի կրկնութեան ակորդներին մը, որոն մասին դրած ենք այդուր³⁹: Կրկնումը գրութեան կազմակերպումն ակորդներ մըն է եւ ոչ «ժխտական» ու սոսկապէս «ոճային» վերաներելութեամբ: Ո'չ ձեւական է, ոչ ալ բովանդակային, խօսելու համար կասկածելի լեզուով մը: Կրկնումը կը բանի ամբողջ տեսողութեամբ, ձայնակրկնութեան միջին վերաբու նմանող պլուսները: Անոր մէջ կամ տակ կ'ալիստի ցանկութիւն մը, գիտակից կամ անգիտակից մտա-

39. ՏԵՍ ՏՐԱՄ, ՊԵՐՈՒԹ, 1980, ԳԶ 250-251, ուր ընթերցողը բաւականաչափ ընդլայնումի կը հանդիպի այս հարցին առընչութեամբ:

ձինս տարածեմ զլիշտակրութիւն...» (ԻԶ, ա): Ծղղելու է նախ, որ այս տողերու շրջանակին մէջ Նարեկացի կը տարադէ յանգաւորման սկզբունքը, հետեւելով լայնաց բանաստեղծութիւն յօրինողներուն:

Հոս դրութիւնը ակնյայտօրէն վը յղուի խմբական (ակմբից դադու) երգեցողութեան, պար ու դաս կալմով, հաւաքական ողբասացութեան: Ինչ որ էական կը լինուի մեղի, այն ալ լացի այս «արարողութեան» ոչ միայն հանրայնութիւնն է, այլ այդ ձեւով յայտնուող բանաստեղծութիւնը: Այս դասն ու պարը նման են Եկեղեցական արարողութեան մասնակցող դպրաց դասերուն: Բայց հոս մօտէն կ'առնուին դուսանական փորձառութեան: Նոյնիսկ եթէ «ի գլուխս պարու»ին մէջ արդի խմբատու պարը անմիջականօրէն ընթերցելի չէ, ո՞ր չափով խմբական բանաստեղծութիւնը պարային եղբեր չունի: Մանաւանդ որ լացի պարերգութեան պատկերի կը հանդիպինք այլ տեղ, երբ Նարեկացի կը վսօսի «կոծողացն կաքաւելոյ» դարձուածքին մէջ (ԼԹ, դ), ինչ որ պարզապէս կը բացայայտէ երախանական, հաւաքական սուղի, ողբասացութեան պարային ալ եղբը:

Աւելին կայ ստկայն:

Արդարեւ՝ քիչ ծանօթ հատուածի մը մէջ, խորապէս դովարանական, հսկողը ակնյայտօրէն կը յղուի պարերգութեան: Գրուած է. «Եւ արդ, Տէր դօրութեանց, մեծութիւն ահեղ, անտարակոյս տե-

թեան՝ իրրեւ նոխադրութիւն: Եթէ ողբերգութիւնը միայն ողբասացութիւն կը նշանակէր, ինչպէս Նչեցի կը թուի թելադրել, այն ատեն յղումը կը համարինք անտեղի կամ ալ արդիւնք՝ պարզ քաղուածքի Դաւիթի աւ միւս մեկնիչներու գործերէն: Բայց ատիկա կը նշանակէ, առ նուազն, որ բառը ունէր թերեւ թեքիք, թերեւ միայն դպրոցական առում մը, դայն տեղաւորող՝ իր «սկզբնական» ծիրին մէջ: Կրնայ ըլլալ, որ մեկնիչները չունէին այլեւս, կամ երբեք չեն ունեցած, ողբերգութեան օրինակներ, բայց կը շարունակէին սեւին յղուի: Ուստի՝ հարկ է ենթադրել, որ ողբերգութիւնը երկդիմի յղացք մըն էր, ինչ որ կը բացատրէ զայն միատարրելու ճիգերը:

Իսկ արդեօք մեր հին մշակոյթին մէջ չկային թատերական բնոյթի տարրեր: Հ. Լ. Չէքիեան կը պատասխանէ հարցումին. «Կը խորհիմ թէ այս հարցումին պատասխանը դրական ըլլալու է: Լայն առումով թատերական տարրեր ներկայ են ըլլալ՝ մեր կրօնական մշակոյթին, ըլլալ՝ մեր ժողովրդական սովորոյթներուն եւ բանահիւսութեան մէջ: Հայ Եկեղեցւոյ մէջ՝ պաշտամունքի երկու հիմնական ձեւերը, որ են Պատարագ եւ Ժամերգութիւն, ունին շատ ցայտուն բնական կառուցուածք» (նշ. սչխտ., էջ 10): Իսկ եթէ նկատի առնուի Մատենի երկայնքին պատարագի, զոհարդրութեան, մատուցման կարեւորութիւնը, այն ատեն կարելի է հետեւեցնել, որ դիրքը կը կրէ փոքր մէջ, իր կարգին, թատերական տարրեր: Ըստ իս Պատարագը Մատենին մէջ ունի յարացուցային արժէք, իրրեւ կրկնումին բնատուր եւ ոչ անշուշտ Գրիգորի կրօնական դործունէութեան, այսինքն՝ կենսադրութեան մէկ տուեալը: Ըստ իս շատ աւելի արդիւնաւէտ պիտի ըլլար Միջնադարեան թատերական տարրերու ուսումնասիրութիւնը՝ քան սեռին մնացորդներու մինչեւ այսօր եղած ամուլ փնտրողները:

սաւորութիւն, կամք ամէնընդարձակ, առատութիւն անպակաս, ո՞ր ո՞ք զօրեացէ տօնել հանդիսիւ պարերգութեամբ ի միոյ կաթուածոյ ցօլոյ քումդ բարութեան...»⁵³: Գարեգին Եպիսկոպոս վը փութայ անշուշտ հանդիսի պարերգութեամբը թարգմանել «պարերգական ճառերով», թերեւս ըստուծը ջնջելու կամ կամովին չհասկնալու միտումով: Այստեղ՝ սրութիւնը շեշտը կը դնէ պարերգութեան տօնին վրայ: Հարցը կը վերաբերի Աստուծոյ բարութեան հոգակումին, որ կը տօնուի, կը նշուի պարերգութեան հանդէսով: Ինչ որ կը թելադրէ շատ հաւանաբար սրբադան պար մը, ցնծութեան պար մը, նման ու հաւասար ողբասացական պարին:

Թէ պարերգութիւնը դրական եղբ է՝ ո՛չ մէկ կատկած: Հետաքրքրական է կարդալ ուրիշ հատուած մը, ուր կը նշմարենք դրականացման բացայայտ ճիգ մը. «Հաւատացեալ յամենեցունց, թէ բաւական ես յամենայնի, կաթնաբոյժ հասակաց, ստամբակաց դոռոգաց. մինչ զի առ թատերս տեսարանաց եւ առ կոյտս խառնիճաղանճ բաղմութեանց, եւ կամ առ կաքաւ կայթից անախորժականաց կամաց հզօրիդ՝ ոչ ես մոռացեալ»⁵⁴: Նոյնիսկ թատերական տեսարաններուն եւ պարերուն մէջ չի մոռցուի Աստուծոյ: Ինչ որ ոչ միայն ուղղակի եւ հաղուադէպ յղում մըն է թատրոնին, այլեւ անոր տւ պարին մէկ արժեւորումը: Եթէ Աստուծոյ ներկայ է թատրոնին ու պարին մէջ, ապա՝ թատրոնն ու պարը այնքան ալ ժխտական հանդիսաւորումներ չեն: Ասկէ անդին դիւրին է հասկնալ՝ թէ ինչո՞ւ կարելի է սերբապան պարերգութիւն մը, ուրախութեան, Աստուծոյ բարութեան գովքին ձգտող: Ուստի՝ անհրաժեշտ է ողբասացութեան մէջ տեսնել նաեւ պարային եղբ մը, ինչպէս որ նոյն եղբը ներկայ է բարութեան տօնումին մէջ:

Պէտք կ'ա՛յ յիշատակելու, որ ողբերգութեան փորձը կը սեռի Դիթիւրամբոսներէն, Դիոնիսիոսի ձօնուած քնարական բանահիւսութեան եւ ունի խմբական երգեցողութիւն: Հին յունական թատրոնի քորոսները (χορός) նարեկեան փմատով դասեր են, որ ունին պարադուլիս մը (χοροπαῖος). անոնք ուղղակիօրէն չեն մասնակցիր գործողութեան, թէեւ խօսակից են անձնաւորութիւններուն հետ: Անոնց

53. «Ու հիմա, Տէր դօրութեանց, ահեղ մեծութիւն, աներկբայ տեսողութիւն, ամենընդարձակ կամք, անպակաս առատութիւն, որ կը ջանաս ու կը ճարտարաւորի միշտ իմ փրկութեանս համար հնարքներ պատրաստել, ո՞վ կրնայ միթէ պարերգութեան հանդէսներով տօնել Գու բարութեանդ ցօղին մէկ շիթն անգամ...» (ԼԵ, ա):

54. «Վասն զի ամէն ո՞ք վը հաւատայ թէ Դուն կարող ես ամէն բանի մէջ, թէ՛ ստամբակ ստեղծեցնելու եւ թէ՛ պատանիներուն, թէ՛ վայրենամիտներուն, թէ՛ ստամբակ դոռոգներուն հանդէպ, եւ թէ՛ մինչեւ իսկ թատերական տեսարաններուն, խառնիճաղանճ ամբոխախորյոյներուն եւ՝ Գու հզօր կամքիդ անախորժ կայթուկաքաւումներու միջոցին միշտ չես մոռցուի Դուն» (ԼԱ, ր):

են յատկացուած արարողածները ընդմիջող դադարները (ստատիս-մոն): Այդ քորոտները ամբողջ են, ուրիշ կամաց-կամաց պիտի ա-ռանձնանան մէկ, երկու, մինչև երեք անձնաւորութիւններ: Խմբական անձնաւորութիւններ են անոնք, ողբերգութեան գործողութեան շրջա-նակը: Փորձիչ պիտի ըլլար վամբական ողբասացութիւնը մօտեցնել նախնական թատերական այս տարրին, որ քորոտն է: Խմբական կա-ռոյցը եւ անոր հանրային հանդիսաւորումը նախաքայլն իսկ է թա-տրոնին, այն չափով որ մէկ կողմէն ձայներու եւ խօսքի դասակար-դում կը ստեղծէ եւ միւս կողմէն կը լրացնէ միջոցը երկուքի՝ լեզա-նակողի եւ դիտող-լսողի⁵⁵:

Մատենանի հսկողը ԻԶ Բանի մուտքին աշապէս կը բաղմի կամ ինքզինք կը դասէ «ի վերջն ապարու ակմբից դասու» եւ կը յօրինէ նոյնաձայն վերջաւորութեամբ բանաստեղծութիւն մը: Արդեօք Մա-տենանը գրուած էր նման խմբական կամ առանձին, բայց միշտ ա-ռանձնացեալ արտասանութեան ու երկեցողութեան համար: Անոր մի քանի հատուածներուն (ԺԲ. Գ, ԺԺ, ԼԳ, Դ. Ե, ԽԱ, ԵԼԱՅԵՆ) ներա-ռումը ժամադիրքին մէջ կրնայ թելադրական ըլլալ, մասամբ: Սա-կայն էականը աշատեղ յղումն է եւ յղումով գրողը «փոխաբերու-թիւնը»: Վասն որ Մատենանի խօսքը անմիջապէս որ կը յղուի խմբ-ական ձեւով եղանակողը բանաստեղծութեան եւ կը դառնայ պա-րադիկալ դասերուն, ինքզինք կը տեղաւորէ թատերականի ծիրին մէջ: Փոխաբերութիւնը սոսկական արտաքին բանադարձում մը չէ, այլ՝ խօսքին, բանին սահմանումը: Փոխաբերութիւնը հսկողին խօս-քը կ'որոշաւորէ իբրեւ դասէ եկող, պարագլուխէ եկող խօսք: Որով Մատենանի ողբասացութիւնը կը դառնայ «թատերական տարր» մը:

Թատերական տարրը, որ կայ խմբական ու պարային ողբասա-ցութեան մէջ, կը մտնէ նախնային ներս խոստովանութեան հրապարա-կային ալ ձեւին տակ: Երկու օրինակ: Առաջինը կու դայ ԼԺ Բանի մուտքէն, ուր գրուած է. «Անաչառ վստառականօք հրապարակաւ ի յեկեղեցիս բաղմութեան աղբաց վերապատմեցից բարձր ձայնիւ, բարբառով մեծաւ աղաղակելով»⁵⁶, ուր հսկողը կը ձգտի ըսել, «ցուցանել» (ցուցից) փրկութիւնը մեղաւորի: Արդ՝ հրապարակային, բաղմութեան առջեւ, բարձրաձայն ըսողը այս խօսքը թատերային է ամբողջովին, իր շրջանակով: Արդեօք եղածը հռետորական չափա-

55. Պ. Պրեիթ, Թատրոնի վերաբերող իր մէկ էջին մէջ կ'ըսէ, թէ «գիւցաղներդա-կան արտայայտութիւններ» էին: (Ses Ecrits sur le théâtre, I, L'Arche, Paris, 1972, էջ 258):

56. «Հիմա իմ մէջս պիտի ցուցնեմ հինին նմանութեամբ զանազան կողմերը, ... եւ անաչառօրէն պիտի հրապարակեմ իմ խայտառակութիւններս. ամէն աղբէ բաղ-մութիւններուն պիտի պատմեմ զանոնք բարձր ձայնով եւ մեծարարաւ աղա-ղակով» (ԼԺ, ա):

ղանցութիւն մըն է. անկարելի չէ, սակայն ի՞նչպէս մտնալ, որ հռետորական ձեւերը փոխք արդէն կու դան բեմասացութենէն, հրապարակային վէճերէն: Սակայն ինչ որ կարեւոր կը թուի մեզի, այն ալ վերոյիշեալ «ցուցից» բայն է, որ երբ կը կցուի հրապարակային ու խայտառակացին, մեզ կը տանի «ցուցք»ին: Արդ՝ ցոյցը, ինչպէս Յ. Յովհաննիսեան կը փաստէ⁵⁷, միջնադարեան թատերախաղի անունն է, հիանալիօրէն թելադրող խաղին հանդիսաւորումը իբրեւ բացում:

Ուրիշ հատուածի մը մէջ Նարեկացի բայէն կ'անցնի անունին: Կը զրէ. «Կաքաւ կայթից եւ ցոյցս վաղից փաղաւկացն դիւաց գար-շելեաց ճարտար խաբողաց ծուրութեամբս իմով շնորհեցի»⁵⁸, ուր կաքաւը, խաղն ու խաբողը կ'ուղղուին նորէն թատերական միջոցին:

Երկրորդ օրինակը հրապարակային խոստովանութեան՝ կը կար-դանք ԼԴի մուտքին. «Արդ, առ աշտօքիկ թշուառացեալ շնչոյս իմոյ իղձք, եւ առ քեզ դաւանութիւնք յարմարականք, որ բովանդակես բանիւ դամենայն՝ Աստուած, զոր քի նախին ճառեալ՝ եւ յերկրորդ-դումս ցուցից: Իսկ յանդիմանութիւնս զբարանականս քի կոյտս բաղ-մութեան աղբաց, եւ թարգմանութիւնս ժողովուրդաց, զայս արդա-հատութիւնս մաղթողականս նուիրեցի...»⁵⁹: Այստեղ ալ նորէն կը գտնենք բաղմութիւնը, ժողովուրդը՝ այսինքն հրապարակը, բայց նաեւ դրաբանական յանդիմանութիւնը եւ կրկին անգամ ցուցնելը: Ի հարկէ ցուցնելը ուղղակիօրէն չէ որ կը յղուի ցուցքին: Բայց կը մնայ երկրորդի: Եթէ կը նշանակէ պարզել, ապացուցնել, բանալ ու յարոնարել, իր մէջ կը կրէ նաեւ տեսարանի քերելու կարելիու-թիւնը, չարժումն ու խաղը, Յոյներու լիքիւնը: Չենք ընդգծել կրկնումը, մեր բոլոր մէջքերումներուն երկայնքին՝ ներկայ: Տրուած ըլլալով որ ցուցնելը տեղի կ'ունենայ հրապարակին մէջ, միջոցի մը մէջ, ընթերցելի քի աղբաւ իբրեւ թատերային տարր⁶⁰:

57. Նշ. ԳԺ, էջ 128-129:

58. «Իմ ծուրութեամբս, զարչի դեւերուն եւ ճարտար եւ խաբեայ խաղացող-ներուն առիթ շնորհեցի կայթուկաքաւի եւ ոստոտումի ձեւերուն» (ԼԱ, բ):

59. Թողում Սրբազան այնքան ազատօրէն կը թարգմանէ, որ կը մէջբերեմ Գարե-նիկի Նպօ.ի վերածումը. «Աստեղ են ահա իղձերը շունչին իմ թշուառացած, եւ քեզի յարմար իմ դաւանանքներս. Գեղի՝ որ Աստուած, խօսքով ամէն ինչ կը բովանդակես: Զանոնք նախապէս ճառած ըլլալով՝ կրկին անգամ պիտի պար-զեմ հոս: Իսկ կուտակուած բաղմութեան առջեւ բեմաստեղծութեան առթիւ գրա-ւոր, կամ ժողովուրդին մեկնութիւններ տրուած միջոցին՝ սա աղաչանքները նուիրեցի, զանոնք հետեւեալ գահարանական տղերուն մէջ շարակարգելով» (ԼԴ, ա):

60. Գ. Լուբաշի Էր Լոգիկ եւ Ձեւերը (Die Seele und die Formen, Berlin 1911) զրբէն մէջ կը խօսի ռաբիդոսիալ աշխարհայեացի մասին եւ զայն քի հարկէ գրեթէ մէջ կը խօսի ռաբիդոսիալ քաղաքացիական մը: Նախընտրեցինք «ճարտարութիւն», կը կապէ ռաբիդոսիալ քաղաքացիական մը որ Լուբաշի քննադանցութիւն կոչածը Գանթեան, այս-պէս հիմնական արտաճառով որ Լուբաշի քննադանցութիւն կոչածը Գանթեան, այս-պէս հիմնական քննադանցութիւն մըն է, որ կ'ենթադրէ Գալիլեոյի cogito-ն: Ինքն՝ արդիական քննադանցութիւն մըն է, որ կ'ենթադրէ Գալիլեոյի cogito-ն:

Յետադայ էջերուն մէջ մեզի առիթ պիտի տրուի ընդլայնելու Նաբեկին երկախօսական միջոցը: Այստեղ անհրաժեշտ է ի յայտ բերել ու ընդգծել այդ երկախօսական միջոցին էապէս ողբերգական խորքի մը վրայ դարձացումը: Արդարեւ՝ խօսքը, Նաբեկի երկայնքին, կը շրջի եռանկիւնի մը մէջ, որ է՝ խօսողը, Աստուած՝ որուն կը դիմէ իբրեւ գիտման կէտի մը, եւ վերջապէս վացութիւնը՝ ուրկէ խօսքը կը թխի: Ողբասացութիւնը կ'իմաստաւորուի այն չափով՝ որով կայ ողբալին, այն չափով՝ որով վայ մարդկային մեղքի, ախտի, խաբէութեան ու սխալի վիճակը, այսինքն՝ աշխարհը: Հակադրուող՝ ի հարկէ՝ արժէքներու միւս կալուածին, արտոնածային մակարդակին: Մատնանք կը հակադրէ ստեղծողն ու ստեղծեալը, Աստուածն ու մարդը, մարդն ու աշխարհը: Իսկ գոյութեան այս ըմբռնումը, որ ամփոփեցինք շատ արագ ու սեղմ կերպով հոս, գոյութեան ողբերգական ըմբռնում մըն է⁶¹:

Ինչ որ ողբերգական ըմբռնում կը կոչենք գոյութեան կամ գոյի որոշադրում մը կ'ենթադրէ: Անիկա աշխարհահայեացք մը չէ, որ աշխարհէն պատկեր մը ըլլար, յօրինուած՝ ենթակայ Թաի մը կողմէ: Գոյութեան ողբերգական ըմբռնումը պէտք չունի անպայման թատրոնի ու թատերական միջոցի, քեմի ու անձնաւորութեան: Անիկա մտածման ստորոգութիւն մըն է, մարդն ու խօսքը սահմանող: Ողբերգութեան մարդը կ'ապրի հակադրութիւններու աշխարհի մը մէջ, կ'ապրի գոյութիւնը իբրեւ ծայրագոյն ձգում, իբրեւ պատռուածք բեւեռներու միջեւ: Ուստի ողբերգութիւնը անհեթեթ քան պիտի ըլլար առանց երկուութեան, առանց այն «առաջին» բեկումին, որ կը բաժնէ էութիւնն ու երեւոյթը, Արարիչն ու աշխարհը, խօսելու համար Նաբեկի սխեմաներով: Ողբերգութիւնը յայտնութիւնն է հակադրութեան, ո'չ անշուշտ իբրեւ «տրամաբանութեան» յատուկ տարր, այլ իբրեւ գոյութեան կան եւ սակէ անդին՝ էաբանական բազադրիչ: Ողբերգութիւնը պատռուածքի մը փորձառութիւնն է, պատռուածքը Մէկին, ուրկէ կը ակսի երկուութեան անհուն վիճը: Երկուութեամբ բացարձակ կը դառնայ անհունօրէն հեռու, կը բաժնուի աշխարհէն:

Միեւնոյն շարժումով՝ առօրեան, գոյութեան սովորականութիւնը, ինչ որ վը կոչուի իրականութիւն, մէկէն ի մէկ կը կորսնցնէ իր հաստատութիւնը, կը դառնայ խախտւած, անիրական, յեղեղուկ, անվանելի: Կը դառնայ անհանդուրժելի: Այս աշխարհայնացումը, որ կը բանի Նաբեկին մէջ, կը ձեւաւորուի նախ իբրեւ հակա-աշխարհ-

61. Յիշատակարանի մէջ վը գտնենք անգամ մը եւս «ցուցնել»ը, երբ կ'ըսուի. «ստացեալ հիմնեցի, կառուցի... ցուցի...», ինչ որ կը վերագրուի ամբողջ զբոսին:

հայնացում, իբրեւ աշխարհի ու մեղքի հերքում, խաբէութեան ամբաստանում: Թէ մեր աշխարհային, միջ-աշխարհային գոյութիւնը անվանելի է, ո'չ բարոյական իմաստով, այլ՝ էաբանական առումով, ահա՛ ինչ որ Նաբեկի հակողը չի դադրի մեզի յիշեցնելէ:

Բայց միւս կողմէ՝ Աստուծոյ հեռավորութեամբ կամ բացակայութեամբ, աշխարհը կ'ըլլայ այն միակ իրականութիւնը, ուր որեւէ ինքնիրականացման հոլովոյթ կրնայ ակտիւ: Այլ խօսքով՝ բացարձակի մօտիկ հեռավորութեամբ, աշխարհին մէջ ու անոր դէմ ստեղծում մը կարելի կ'ըլլայ: Անվանելի տուեալ, անբաւարար ու պարապ՝ աշխարհը կը տանի ասարաշխարհայնացման: Ողբերգութիւնը միայն աշխարհի պարապին փորձառութիւնը չէ, այլեւ այդ պարապին մէջ ու դէմ, այդ պարապը սպառող ու զանցել ձգտող փորձառութիւն մը: Պիտի տեսնենք՝ ինչպէս Նաբեկացի այս շրջումը կ'իրագործէ ստեղծարանութեամբ:

Ողբերգական ըմբռնումին համաձայն, որ կը տարագրուի Մատնանին մէջ, մարդը կը դառնուի միշտ վերջին Դատաստանին օրը: Այսինքն՝ օրերէն վերջ, պատմութենէն վերջ: Այնտեղ արարքները եղած են, պահերը անցած: Հոն չկայ պատմութիւն, ժամանակ, յառաջընթացում, աստիճանաւորում: Ո'չ գիշեր, ո'չ ցերեկ: Նաբեկի հակողը, որ իր ձեռքերը կ'երկարէ վեր «ի ժամ գիշերիս» (ՂԱ, Բ), գիտէ որ այդ գիշերը մեր գիտցած գիշերը չէ, ոչ ալ ցերեկը՝ ցերեկ: Վերջին Դատաստանի «ամենեւին տեսականութեան» եւ անմատոյց լոյսին առջեւ՝ ջնջուած է այլեւս տեւողութիւնը: Ինչ որ չի նշանակեր որ մտած վ յաւիտենութեան մէջ: Ողբերգութիւնը ճիշտ հակակեր կը թելադրէ: Ողբերգութիւնը կը խօսի կեցութենէն, որ սկսած եւ չի հասնիր ո'չ մէկ տեղ, որ, ըսենք, տեսական վրկնում է:

Կը հասկցուի՝ ինչո՞ւ: Մատնան Ողբերգութեամբ գիրք մըն է, որ չի պատմեր, որ կը խոսուի նուագադրոյն իսկ պատմէն, վիպուկ մէն, կառչած ըլլալով մէկ ու միակ կէտի մը, որ խօսքին յարանոյն անժամանակն է: Բոլորովին վայական միջոց մըն է անիկա, ինչ որ յարակարծիք մը կրնայ թուիլ, երբ նկատի առնենք գրութեան անդադրում շարժը:

Երկուութիւնը էաբանական ստորոգութիւն է եւ կը մտնէ ոչ միայն Աստուծոյ եւ մարդուն միջեւ, այլեւ մարդուն իսկ մէջ: Երբ կը խօսիմ, միշտ երկրորդ մը վայ մէջ, մէկը որ կը լսէ զիս, կը մոռնայ, կը լսէ զիս ինքնի, կը կշտամբէ, կը պոռայ, կը լսէ, կը մտածէ, մոռնէ, կը լսէ զիս ինքնի, կը կշտամբէ: Ծանօթ է Մատնանին հակայ հաստատածը այս երկուութիւնը փ յայտ քերող ու փորձադրող. «դէմք երկուութիւնը, մինն ամբարեւել եւ միւսն ցատուցեալ, կշտամբանք ընդ կակի իբրալից, մինն ամբարեւել եւ միւսն ցատուցեալ, կշտամբանք ընդ

միոյ երկու, մինն աստեաղս եւ միւսն ապառնեացն... ի մի բերան երկակի բարբառ, մինն եղկութիւն եւ միւսն խտուրտութիւն. երկուս ազգմունս ի միում սրտի, մինն կեղակարծ յուսոյ եւ միւսն ճշմարիտ կորստեան... արեղակունք երկու ի յերկուց ծայրից, մինն խաւարի եւ միւսն կիզման»⁶²: Մէկը աշատեղ տեղի կու տայ երկուքին առջեւ: Երկուքին տիրակալութիւնը: Դէմքը կը դառնայ կրկնակի, բերնին մէջ կը խօսի երկու բարբառ, արտին մէջ՝ երկու աղղում, երկու վիճառ ու մղում, վերջապէս ամբողջ միջոցը բռնուած է երկու հօր բեւեռներու միջեւ. խաւարի արեւին տւ կիզման արեւին: Այլ խօսքով՝ ամէն ինչ, ամէն գոյութիւն կրկնուած է, եղած կրկնատիպ, կիսուած: Ինչ որ կը միացնէ զանոնք՝ սա միակ ու մէկ բերանն է:

Կիսուած ինքն իր մէջ, անջատուած Աստուծմէ՝ մարդը, ողբերգութեան մարդը կը գտնուի սակայն Աստուծոյ նայուածքին տակ. կը խօսի անոր: Երկախօսութիւնը կը սահմանէ մարդկային գոյավիճակը: Լեզուն յաւելիալ, պարագայական եղբ մը չէ հոն, այլ կը բռնէ ամբողջ անշրպետը գոյութեան, առանց թելադրելու, ի հարկէ, այդ գոյավիճակին չրիւ բացարայտումը կամ լուսաւորումը: Հսկողը ի սկզբանէ նետուած է ւեւ մխրճուած՝ երկախօսութեան մէջ, ճիշտ անոր համար որ կայ: Կայ՝ իբրեւ մէկը որ կը լծորդէ իրարու՝ բաժնուածները: Կայ՝ իբրեւ մէկը, որ անդադար կ'անցնի մէկ բարբառէն միւսը, մէկ արեղակէն միւսը:

Առաջին Բանէն՝ խօսքը ներքնապէս գիտէ, որ կը մեկնի հերքուած ու հերքող գոյութենէ մը, նոյնքան հերքուած լեզուէ մը: Եւ այդ գոյութեան մէջ ու դէմ, այդ լեզուին մէջ ու դէմ է, որ կը գրուի, կ'իրագործուի գիրքը: Այն չափով՝ որով Նարեկի հակողը չի ձգեր գրիչը ձեռքէն, միանալու համար քաղաքականին՝ անբառ լիութեան ու միութեան մը մէջ, այն չափով՝ որով կը մնայ այս գրութեան ու այս գիրքուն սահմանաւորութեան մէջ, անոնց դէմ, գիմադրելով անոնց վտանգներուն եւ թերեւս ալ ձգողութեան, այդ չափով՝ «միստիքականութեան» հորիզոնը կը հեռանայ գիրքէն: Որով կարելի է եզրակացնել, որ ողբերգութիւն եւ «միստիքականութիւն» իրարու հակադիր ըմբռնումներ են:

Մեզի համար ստոյգ է այդեւս, որ Մատեան Ողբերգութեան խորագիրը կը «պատմէ» կամ կ'առակէ ողբերգութեան էական փորձառութիւն մը, այնպէս ինչպէս ողբերգութեան թատերական սեռը կը

62. «Դէմք մը կրկնակ ինքզնապէս, մին տիրած, միւսը զայրացած. մէկի տեղ երկու կշտամբանք, մին ներկային, միւսը ապագային համար... մէկ բերնին մէջ երկու լեզու, մին խեղճութեան, միւսը խռովութեան, մէկ սրտի մէջ երկու աղղում, մին կեղակարծ յոյսի, միւսը ճշմարիտ կորուստի... երկու արեղակներ՝ երկու ծայրէ, մին խաւարի, միւսը կիզումի» (Լ, Բ):

բացայայտէ նման, քայքայ ա'յլ փորձառութիւն: Ուստի՝ խորագրին մէջ միայն ողբաբացութիւն կարգալ կը նշանակէ գրութիւնը անդամահատել: Պիտի տեսնենք, որ Մատեան Ողբերգութեանը ողբերգութիւնն է մատենին, երկախօսութեամբ, տրամախօսութեամբ գրուած: Անոր քեմը վերջին Դատաստանն է եւ գործողութիւնը հոն խօսքն է, խօսքին դարձը իր մեկնակէտին: Միակ քառու մը՝ Բանադարձում մը:

ԳՐԻԳՈՐ ՊԼԸՏԵԱՆ

(Շար. 1)

Résumé

GRIGOR NAREKAC'I DANS LES LIMITES DU LANGAGE.

KRIKOR BELEDIAN

Cette étude est une tentative de lecture du livre *Matean Otbergout'ean* de Grigor Narekac'i. Son projet est de penser ce texte millénaire qui, malgré une certaine tradition philologique bien établie, demeure encore aujourd'hui non exploré. Il s'agit de rendre lisible la problématique qui soutient cet ouvrage, que l'on peut très grossièrement formuler comme l'expérience d'une parole aux prises avec un «objet absolu».

Le noyau central de ce travail est constitué par une lecture de la première séquence du premier chapitre du «Narek». Mais de fréquents et nécessaires renvois au reste du livre établissent un réseau de rapports, permettant une approche aussi insistante que fragmentaire.

L'introduction traite d'un ensemble de difficultés auxquelles se heurte un lecteur d'aujourd'hui devant un texte démesuré que la tradition instaure en monument. Le prétendu hermétisme de l'œuvre, les obscurités du langage, l'absence de structuration et de récit, enfin l'indécision quant au statut même de l'écriture eu égard aux catégories littéraires courantes, sont autant de problèmes non résolus. Un long paragraphe est consacré aux tentatives récentes de «poétisation» de l'ouvrage par la mise en vers libres du texte.

Le premier chapitre, intitulé *Le Livre et ses Déterminations*, met en relief les diverses déterminations du livre comme tel. D'abord on

souligne le caractère systématique de l'ouvrage à partir des autoréférences et des renvois qui accompagnent régulièrement le discours de Grigor. Ensuite on aborde la polysémie du concept de «ban», qui coiffe chaque chapitre et qui travaille toute l'écriture de Narekac'i. L'examen du mode de développement du texte par adjonction permet de mettre en évidence le caractère cumulatif et répétitif d'un discours obstinément immobile. Une délimitation nouvelle du concept de «répétition» situe ce principe textuel au cœur de l'ouvrage et l'articule au désir infini qui soulève la parole de Grigor pour accéder au Sens et écrire l'Absolu.

Enfin dernière détermination: le dialogue. L'étude montre la dimension essentiellement dialogique de la parole chez Grigor Narekac'i. Ce qui permet une approche du maître-mot «*otbergout'iwn*». Soulignant l'ambivalence du concept chez les grammairiens anciens, l'étude s'attache à détecter les divers éléments textuels qui renvoient à l'espace scénique et au mode de déploiement public de la parole qui sont autant «d'expressions théâtrales».

L'analyse des modalités de l'écriture et des faits textuels dégagent ainsi une conception fondamentalement tragique du monde, de l'existence et du langage. Cette conception forme le sous-bassement du *Matean Otbergout'ean*, que l'on peut désormais traduire par «le Livre Tragique».

En tout cas, l'analyse s'oriente vers l'examen de la détermination, de la fonction et du fonctionnement du langage, clé de voûte de cette expérience d'écriture dialogique qu'est l'œuvre de Grigor Narekac'i.

LA QUESTIONE DELLA «COMMUNICATIO IN SACRIS» NEL SECOLO XVIII E LA FORMAZIONE DEL PATRIARCATO ARMENO CATTOLICO

(Cont. da «Bazmavep», 139 [1981], pp. 129-182)

PARTE III

IL RISULTATO DELLE DECISIONI ROMANE NELLA QUESTIONE DELL'UNIONE DEGLI ARMENI

Le istruzioni delle Congregazioni Romane concernenti la questione della comunicazione *in sacris* non erano emanate solamente per esprimere l'opinione della S. Sede sulla questione, ma avevano obiettivi pratici ben definiti, e la clausola finale dell'istruzione del 1729 ne esigeva, con minacce di pene, da tutti i missionari dell'Oriente, la pratica uniforme e indiscussa come unica direttiva valida¹⁵².

Però, sul terreno pratico, queste proibizioni echeggiavano diversamente nei diversi ambienti ecclesiastici, che avevano mentalità e finalità divergenti; esse sostenevano, da una parte, la corrente che mirava all'indipendenza religiosa degli orientali uniti, giustificando i loro tentativi di costruire nuove gerarchie orientali autonome, dipendenti direttamente da Roma; dall'altra parte, gli stessi provvedimenti, in un certo senso, immobilizzavano il movimento unionistico iniziato nelle Chiese orientali nei secoli anteriori. Essi, non solo causavano grande agitazione tra gli uniti, ma, senza dubbio, la loro eco arrivava anche presso i non uniti orientali, con non lieve pregiudizio degli uniti.

152. *Collectanea*, I, n. 311, p. 101: «Missionarios instructionem hanc veluti normam in praxi servandam habituros, disputationem hac de re prorsus omittis: nec aliud sive in agendo, sive in docendo, remotis dissidiis, secuturos».